

топланову діяльність відновленої Археографічної комісії, що переросла в Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Мав власну думку про творчий доробок Григорія Грабовича¹¹, високоцінував працю В. Л. Смілянської, яка перевидала найповнішу свого часу біографію Т. Г. Шевченка пера О. Я. Кониського. Відчуття повноцінного життя, зв'язки з Україною, де поволі відроджувалася українська історична наука, були довго очікуваним підкріпленням його сподівань.

Чи була щасливою доля Марка Антоновича? Скоріше всього, що так. Він не потрапив на заслання в сибірські табори, як його брат Михайло, працював на українську ідею, сприяв незалежності України, хочай насторожено ставився до діяльності перших українських урядів. Поважав дипломатичну уваженість перших кроків президента Л. М. Кравчука, які сприяли утвердженню української державності, а от непослідовність Л. Д. Кучми розцінював як її послаблення. Не схвалював четвертої хвилі еміграції з України, яка підривала його довіру до окремих її представників. Він якось писав, що, запрошуючи гостей до Канади, побоюється їх невізду додому. Однак радів тому, що в Україні є наукові сили, які працюють, тримаються свого коріння. Великою радістю для нього були події “помаранчевої” революції, як необхідної для зміни розвитку країни.

І все ж таки видається, що доля була несправедливою до нього, бо бажання жити в Україні не було здійснено, а туга за батьківщиною заважала йому насолоджуватися принадами вільного світу. Його спілкування з нами, опікування нашими дослідженнями, переймання помилками, зокрема тими, що він “поназбирував” у “Щоденнику” О. Ф. Кістяківського, свідчить, що Марко Антонович радо змінив би Канаду на Україну, однак роки вже були не ті, щоб почати все спочатку з відходу вічність Марка Дмитровича закінчилася епоха трьох поколінь Антоновичів, що тривала майже півтора століття та відзначалася інтелектуальною боротьбою за свідомість української нації. Їхня спадщина варта глибокого вивчення й може стати окремою темою наукових досліджень.

Вплітаючи квітку у вінок пошани Марку Дмитровичу Антоновичу ми свідомі того, що його присутність у нашому житті була великою. Ми мали на когори внітися, нам було в когочитися любити свою Україну.

Іван Глизь (Київ),

Валентина Шандра (Вишневе, Київська обл.)

---

¹¹ Антонович М. Нова невдала концепція (кілька думок з приводу праці Г. Грабовича) // Український історик – 1985. – № 1/4 (85/88). – С. 221–227; Гарвардська невдала концепція шевченкознавства (Аналіз праці проф. Джорджа Грабовича “Шевченко як міфотворець”. – Кембридж, 1982. – 212 с.) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та практики: Зб. наукових праць на пошану Я. І. Дзири: У 2 ч. – К., 2002. – Ч. 2. – С. 314–322.

Курас Іван Федорович (1939–2005). “Методинауки не можуть бути заkostenілими”. Ці слова були сказані віце-президентом Національної академії наук, директором Інституту політичних і етнонаціональних досліджень академіком Іваном Федоровичем Курасом на Загальних зборах Секції суспільних і гуманітарних наук академії в 1999 р.¹. У цій думці – його життєве кредо як ученого-історика, етнополітолога, археографа, педагога, менеджера науки і просто як людини. Нелегкою, але яскравою і благородною була життєва і творча дорога науковця починаючи від шкільної, студентської та аспірантської лави до доктора наук, професора й академіка, від архівіста і доцента університету до наукового співробітника до директора Інституту віце-президента Академії наук, від партійного функціонера до віце-прем'єра Українського уряду та народного депутата Верховної Ради України. Яку б

¹ Див.: Курас І. Ф. Етнополітологія Перші кроки становлення – К., 2004. – С. 617.

посаду не обіймав, на яку б висоту не піднімався Іван Федорович, він завжди був людиною творчою, постійно перебував у пошуку, прагнув докопатися до істини, добре розуміючи, що нові завдання не можна розв'язувати старими методами.

У розквіті творчих сил, у полоні захоплюючих планів 16 жовтня 2005 р. І. Ф. Курас раптово помер, залишивши у несподіванці та розпачі дружину синів, рідних, друзів і колеґ недописані статті і книги, недочитані дисертації і літературні романи, недоредаговані проекти законів. Розум не хоче змиритися з тим, що людини, яка була нашим другом і товаришем ще з аспірантських років у Шевченківському університеті, з якою ми ще зовсім недавно спілкувалися, дискутували, радилися, не стало, як і не можемо знайти таких слів, якими можна було б висловити наш невгамовний біль, печаль і смуток від великої втрати, заспокоїти себе, родину і близьких покійного. Заспокоює хіба що усвідомлення того, що Іван Федорович залишається в пам'яті всіх, хто знав його, як яскрава особистість, світла і доброзичлива, мудра і розважлива людина, котра за свої 66 років встигла зробити на землі багато і залишила прекрасний слід, оскільки впродовж всього життя сяяла добре, розумне і вічне.

Іван Федорович був гідним сином України, своїх батьків – невтомних трудівників, любив своє мальовниче село Немирівське Балтського району на Одещині, в якому він народився 3 жовтня 1939 р., де пройшло його нелегке дитинство, як і в усіх дітей війни, де він закінчив семирічку, а відтак пішов у широкий світ життя, пірнув у глибини знань, одержав атестат зрілості в Перелітській середній школі та вступив до Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, історичний факультет якого закінчив з відзнакою в 1962 р. Тоді ж розпочав свою трудову діяльність на посаді наукового співробітника Кіровоградського обласного партійного архіву, що, очевидно, й визначило його в майбутньому як історика-документаліста. Впродовж всього життя у нього не згасав інтерес до документальних свідчень, не зазнало інфляції поважне ставлення до історичних джерел. За сумісництвом він працював асистентом кафедри марксизму-ленінізму Кіровоградського філіалу Харківського політехнічного інституту, виявляючи нахил і любов до професії педагога.

У 1964–1967 рр. І. Ф. Курас навчався в аспірантурі історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де й познайомилися з ним автори цієї статті. Завдяки відкритості та простоті він дуже швидко сходився з людьми, був компанійським, життєрадісним, виділявся винятковою працьовитістю, широким кругозором, блискучою пам'яттю та енциклопедичністю знань. Не випадково, що ще до захисту кандидатської дисертації в квітні 1967 р. його було призначено на посаду доцента кафедри історії партії в університеті. Чимало тодішніх студентів запам'ятали молодого викладача як ерудованого, інтелігентного, доброзичливого і водночас вимогливого наставника. Такої ж високої думки про нього і його перші аспіранти.

Як не раз згадував Іван Федорович, Київський університет став для нього храмом високої науки, тут визначилися наукові інтереси, сформувалась дослідницька лабораторія Івана Федоровича як ученого. Він узявся за вивчення складної, контрверсійної тривалий час спотворюваної радянській історіографії проблеми, пов'язаної з історією національно-визвольного і революційного руху, діяльністю українських політичних партій в 1917–1918 рр. І хоч йому не вдалося вийти далеко за межі панівної тоді історичної схеми та партійно-класової інтерпретації багатьох подій і явищ української революції, але його кандидатська (1967), а згодом і докторська дисертації (1981), опубліковані на їх основі статті та монографії² стали своєрідним проривом у дослідженні низки замовчуваних сторінок політичної історії України, оскільки вони були побудовані на досі невідомих документальних джерелах, запроваджували їх до наукового обігу і відкривали читачам

---

² Див.: Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції. – К., 1979; його ж. Торжество пролетарського интернаціоналізма и крах мелкобуржуазных партий на Украине – К., 1978.

можливість самостійно, по-своєму оцінювати і трактувати події. Очевидно, саме це й не сподобалось деяким ортодоксам у ході захисту докторської дисертації в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, які не тільки задавали каверзні питання, але й критикували автора за недостатнє “розвінчування українського буржуазно націоналізму і сепаратизму”. Іван Федорович брав безпосередню участь у підготовці 4-го видання Нарисів історії Комуністичної партії України, багатотомної історії Української РСР та інших праць. У 1988 р. його було обрано членом-кореспондентом та академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права Академії наук УРСР³.

Знаємо з власного досвіду, як багато надій покладали історики на горбачовську перебудову пов'язуючи її з можливим настанням нової ситуації в історичній науці, свободі творчості, з подоланням заідеологізованості, з ширшим доступом до архівів. Цей переломний період в історії України, в розвитку історичної науки застав Івана Федоровича на посаді заступника директора Інституту історії партії при ЦК КП України. Він ініціював і став учасником кількох сміливих на той час наукових проєктів, зокрема колективної праці “Про минуле – заради майбутнього”⁴, яка відкривалася його статтею про імператив нового мислення в історичній науці. Йшлося про необхідність стирання “білих плям”, відмови від кон’юнктури і відновлення історичної правди. І хоч все це ув’язувалося з перебудовою історико-партійної науки, учений дивився значно далі, заявляючи про необхідність плюралізму думок і поглядів та переосмислення усталених оцінок ключових подій та персоналії української історії. Як виклик відживаючій системі був сприйнятий документальний збірник “Голод 1932–1933 рр. на Україні”⁵, матеріали якого засвідчували не “продовольчі труднощі”, викликані “куркульськими елементами і шкідниками”, як це стверджувала офіційна радянська пропаганда, а широкомасштабний голод, який спричинив мільйонні жертви.

З прийняттям Декларації про державний суверенітет України, з ухваленням Акта проголошення її незалежності Іван Федорович ініціював створення на базі Інституту історії партії принципово нової науково-дослідної установи – Інституту національних відносин і політології, опрацював його концепцію і в грудні 1991 р. очолив колектив. На посаді директора цього Інституту який в 1997 р. був перейменований в Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, І. Ф. Курас залишався до останнього подиху. Йому вдалося сформувати творчий колектив висококваліфікованих фахівців, знайти оптимальну структуру визначити пріоритетні напрями наукових досліджень, фактично закласти міцний фундамент розвитку української етнополітології. Під його керівництвом Інститут перетворився на провідний осередок наукових досліджень історії і теорії національних відносин, долі національних меншин, теорії та історії політичної думки, політичних процесів. Як історик-документаліст за покликанням, він на чільне місце поставив створення джерельної бази етнополітологічних досліджень, термінологічних і довідникових видань. Вже в 1994 р. побачив світ документальний збірник “Національні відносини в Україні”⁶, до якого були включені численні маловідомі та невідомі документи з питань національної політики ХХ ст. Наукові здобутки Інституту і особисто його директора сприяли розробленню винятково важливих правових актів незалежної України, зокрема Закону про національні меншини в Україні (1992).

Серед фундаментальних праць Інституту створених під керівництвом І. Ф. Кураса, особливе місце займає шеститомна “Політична історія України. ХХ століття”. Здійснилася

³ Центральний державний архів громадських об’єднань України – Ф. 1. – Оп. 62. – Спр. 4577. – Арк. 41.

⁴ Про минуле – заради майбутнього – К., 1989.

⁵ Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів – К., 1990.

⁶ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.

його давня мрія: правдиво, ґрунтовно і без купюр висвітлити суспільно-політичне та ідейне життя українського народу як цілості впродовж епохального ХХ ст., його боротьбу за відновлення національної державності, її соборність та самостійність. Загалом ученому належить понад 200 праць з політичної історії і етнології. Він безпосередньо причетний до становлення в Україні нового напрямку наукових досліджень – етнополітології ґрунт для якого підготувала потужна національно-демократична течія української історіографії, її народницький та державницький напрями, а також здобутки політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Сам Іван Федорович трактував етнополітологію як “науку про закономірності розвитку етносів і місце у політичному житті суспільства про їх взаємовідносини між собою і з суспільними інститутами, про засади етнопольовітики”⁷.

Йому належить визначення предмета та об’єкта етнополітології участь у розробленні її понятійного апарату і методологічного інструментарію, в інституалізації нової дисципліни в структурі наукових спеціальностей, у створенні та очоленні спеціалізованої ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій з етнополітології З його участю було підготовлено малу енциклопедію етнодержавознавства, термінологічний довідник про етнопольовітний розвиток України⁸, пройшли численні науково-теоретичні та науково-практичні конференції з питань міжнаціональних відносин, шляхів їх гармонізації в незалежній Україні.

Як людина високої моралі і духовності, достатньо самокритична, Іван Федорович боляче переживав і за припущені ним помилки в працях радянських часів, за не так протрактовані окремі питання української історії, за необ’єктивні оцінки деяких її діячів. Його покаяння було діловим і конкретним. Він у числі перших серед пострадянських істориків рішуче відійшов від партійно-класової методології, активно долучився до відродження і збагачення національно-демократичних надбань української історіографії, пов’язаних, насамперед, з науковою спадщиною М. С. Грушевського його схемою української історії, наголошуючи що в ній сфокусована ідея окремішності українського народу, його мови, культури традицій, тисячолітньої безперервності і тягlosti історичного шляху⁹. Іван Федорович налагодив співпрацю з багатьма істориками української діаспори, зокрема О. Й. Прицаком, Т. Г. Гунчаком, О. Субтельним, Л. В. Винарем та ін., був учасником міжнародних конгресів всесвітньої асоціації українознавців, активно підтримував видання шеститомної “Енциклопедії української діаспори”, долучився до розроблення національної програми “Закордонне українство”. І. Ф. Курас працював над концептуальними засадами української національної ідеї, розглядаючи її як довготривалу стратегію українського суспільства, спроможну сконсолідувати та інтегрувати інтелектуальний і духовний потенціал українського народу¹⁰. Особливого значення він надавав розширенню сфери вживання української мови, утвердженню української соборності, не раз підкреслюючи, що українська соборницька ідея базується на міцних історичних підвалинах, закладених у часи Київської Русі, Галицько-Волинської держави, в козацько-гетьманську добу, в період Української революції 1917–1920 рр., в історичному Акті Злуки УНР та ЗУНР, проголошеному 22 січня 1919 р. на майдані Св. Софії в Києві¹¹.

⁷ Курас І. Ф. Етнополітологія Перші кроки становлення.. – С. 10.

⁸ Див.: Етнопольовітний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993; Мала енциклопедія етнодержавознавства – К., 1996; та ін.

⁹ Курас І. Ф. Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність – К., 1999. – С. 535–538.

¹⁰ Курас І. Ф. Концептуальні засади визначення національної ідеї // Курас І. Ф. Етнополітологія Перші кроки становлення.. – С. 633–639.

¹¹ Курас І. Ф. До проблеми української соборності // Курас І. Ф. Етнополітика історія та сучасність.. – С. 236–246.

І. Ф. Курас зарекомендував себе талановитим організатором і менеджером науки, працюючи академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права, членом Президії, а з листопада 1998 р. – віце-президентом Національної академії наук. Його енергійна діяльність у керівному штабі науки сприяла зростанню авторитету української науки, її престижу в світі. Талант ученого полягав у тому, що він умів своєчасно визначати пріоритети, зосереджуватись на головному, уникаючи дріб'язковості та конфліктних ситуацій. Серед цих пріоритетів перше місце відводилось підготовці наукових кадрів. Під його керівництвом понад 50 науковців успішно захистили докторські та кандидатські дисертації. Він створив навчальний Інститут політології, був засновником, членом редколегії або її шеф-редактором кількох міжвідомчих наукових збірників та журналів, зокрема таких як “Діалог”, “Історичний журнал” та ін.

Маючи неабиякі організаторські здібності та практичний досвід, набутий в апараті ЦК КП України та в наукових установах, Іван Федорович брав активну участь у політичному і державному житті незалежної України. У 1994–1997 рр. він працював на посаді віце-прем'єра уряду України з питань гуманітарної політики, відаючи багато сил і знань розв'язанню складних проблем розвитку національної науки, освіти, культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Був членом Конституційної комісії від Президента України в 1994–1996 рр., очолював державні комісії у справах депортованих народів Криму, у справах депортованих німців, у справах неповнолітніх, з питань реформування вищої освіти в Україні, з питань реорганізації науки, плідно очолював робочу групу з розроблення Концепції реформування політичної системи України. І. Ф. Курас залучався до опрацювання концепції нагороджувальної системи України, в 1994–2002 рр. був членом Комісії з державних нагород, очолював Раду з питань мовної політики (1997), Ради з питань збереження національної культурної спадщини при Президентові України (1997–1998). Він був головою Наглядового ради акціонерної компанії “Надра України”, Науково-дослідного інституту українознавства, Київського національного медичного університету. На всіх цих постах учений показав себе патріотом і державником, людиною небагатою, здатною вирішувати загальнодержавні справи, що й забезпечило йому обрання в 2002 р. народним депутатом Верховної Ради України, де він активно долучився до законотворчої діяльності. У 2003–2004 рр. був секретарем Політичної ради при Президентові України.

Держава високо оцінила самовіддану працю і великі заслуги І. Ф. Кураса перед Україною, його вагомий внесок у розвиток української науки. Він був удостоєний почесного звання Заслуженого діяча науки і техніки України (1998), Лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (1999), нагороджений орденами Дружби народів (1986), Ярослава Мудрого IV ступеня (2003), низкою зарубіжних відзнак, зокрема італійським орденом “Великий хрест” (1997), литовським орденом князя Гедиміна IV ступеня (1998) та ін.

Нам, його родині, землякам та колегам – історикам, етнологам, археографам, ученим в інших галузях знань, численним політикам, як і багатьом-багатьом співвітчизникам, кому випало щастя знати Івана Федоровича Кураса, працювати і спілкуватися з ним, нестерпно боляче від того, що його немає серед нас. Немає фізично, але він залишається з нами духовно, своїм вагомим науковим доробком, своїми учнями та послідовниками, своїми добрими і благородними справами, а його світлий образ як людини чуйної, щирої, порядної назавжди залишиться в нашій пам'яті. Українській історіографії та історіософії ще належить об'єктивно оцінити внесок покійного в історичну науку, в етнополітологію та етнографію, його погляди, створити наукову біографію, окреслити місце ученого в історіографічному процесі, в інтелектуальному політичному й культурному житті незалежної України.

Ярослав Калакура, Май Панчук (Київ)